

Verboden voor Tukkers. Reacties op rellen tussen Italianen, Spanjaarden en Twentenaren in 1961

Kees Groenendijk

'Hoe pijnlijk het effect voor de buitenlandse arbeidskrachten ook kan zijn, hoe pijnlijk verder de zaak voor Nederlands naam kan worden, er zal door een zure appel heengebeten moeten worden.'
(NRC 13.9.1961)

1. Collectief geweld tussen immigranten en autochtonen in Nederland

Collectief geweld tussen groepen autochtonen en immigranten is in Nederland uitzonderlijk. Een overzicht van kranteberichten over 'racistische incidenten' in de jaren 1985-1987, opgesteld door de Anne Frank Stichting, vermeldt ruim 75 gevallen van lijfelijk geweld, bedreiging of belediging. Slechts vijf keer is sprake van een vechtpartij waarbij een groep van meer dan tien personen was betrokken¹. De meer massale gewelddadigheden die sinds 1945 plaatsvonden, zijn ruwweg in drie categorieën in te delen. Ten eerste zijn er grootscheepse vechtpartijen tussen jonge mannen meestal naar aanleiding van rivaliteit over meisjes. Voorbeelden zijn de vechtpartijen met geallieerde militairen in de maanden na de bevrijding², de gevechten tussen Indische en Hollandse Nederlanders in 1958 in Den Haag (o.a. in de Schildersbuurt) en in Den Helder³ en die tussen Molukse en Nederlandse jongeren in Weert en Roermond in 1971⁴.

Een tweede categorie vormen rellen in stadswijken waar veel immigranten zijn komen wonen: de gewelddadigheden in Den Haag (Schildersbuurt) in 1969 rond Marokkaanse en in 1971 rond Turkse immigranten⁵, in Rotterdam (Afrikaanderwijk) in 1972⁶, in Schiedam in 1976 opnieuw tegenover Turken⁷ en in 1981 in Tilburg op kleinere schaal tegen Surinaamse immigranten⁸. In deze beide categorieën gaat het meestal om collectief geweld door grotere groepen autochtonen gericht tegen immigranten.

Bij de derde categorie gaat het om collectief geweld door groepen immigranten. Voorbeelden zijn de gewelddadige acties van Molukse bewoners tegen het regime in de kampen in 1955/56⁹ en van Tamils in april 1986 toen de verwachte verbetering van hun opvang in overvolle

pensions uitbleef. Hier ging het om groepen die zich verzetten tegen een regime dat hen door de Nederlandse overheid was opgelegd. Het collectief geweld was in deze gevallen vooral tegen goederen en niet tegen mensen gericht. De Molukse gijzelings- en bezettingsacties in de jaren 1970-1975 waren overigens wel tegen personen gericht. Het geweld werd hier telkens door beperkte groepen personen uitgeoefend. Bij deze acties was de geweldsuitoefening duidelijk als 'politiek' signaal bedoeld. Dat aspect kan ook in de tweede categorie (conflicten in stadswijken) een rol spelen.

Gezien het totale aantal na-oorlogse immigranten en hun nakomelingen (circa één miljoen personen) en de lengte van de periode (sinds 1945) lijkt de conclusie gewettigd dat collectief geweld tussen etnische groepen in Nederland uitzonderlijk is. De sombere voorspellingen van midden jaren zeventig en begin jaren tachtig dat de binnensteden tot slagvelden zouden worden, zijn niet uitgekomen¹⁰, ondanks de economische crisis en de massale werkloosheid in de jaren tachtig. In vergelijking met de interetnische gewelddadigheden in Engeland (Nottingham 1958, Brixton 1981 en Birmingham 1985)¹¹, in de VS (1963-1967) en elders in de wereld¹², zijn de rellen in Nederland beperkt wat betreft duur, aantal betrokken personen en omvang van de menselijke en materiële schade. De enkele keren dat spanningen en conflicten wel tot collectief geweld leidden, hebben in de wetenschappelijke literatuur betrekkelijk weinig aandacht gekregen. Uitzonderingen vormen het artikel van Jansma en Veenman over de rellen in Schiedam¹³ en de studie over de reacties op de Molukse treinkapingen en bezettingen¹⁴.

Op gebruik van geweld tussen etnische groepen rust een taboe. Als dat taboe wordt doorbroken, lijkt verdringing de breuk tussen ideaal en praktijk te moeten helen. Eén van de taken van de wetenschap is een dergelijk collectief geheugenverlies te corrigeren. Juist pijnlijke ervaringen in ons publieke leven verdienen aandacht. Dit artikel beoogt het geheugen op te frissen over de rellen die in september 1961 plaatsvonden tussen Italiaanse en Spaanse werknemers en een deel van de Twentse bevolking.

In studies over interetnische rellen worden vaak drie aspecten onderscheiden: de oorzaken van de gewelddadigheden, de aanleiding en het verloop van de rellen zelf en tenslotte de gevolgen van de rellen. Ik ben met name in dat laatste geïnteresseerd: *Hoe hebben overheidsinstanties, maar ook pers, opinieleiders, belangenorganisaties en wetenschapsbeoefenaren op de Twentse rellen gereageerd?*

Een nauwkeurige reconstructie van de groepsprocessen die zich bijna dertig jaar geleden hebben afgespeeld, is nu niet meer goed mogelijk. De oorzaken van de rellen in Twente komen hier dus vooral aan de orde door de ogen van hen die destijds op de rellen hebben gereageerd of daarvan verslag deden. Deze beschrijving is in hoofdzaak gebaseerd op twee bronnen: dagbladen en documenten in overheidsar-

chieven. Ik heb de berichtgeving van twee regionale kranten (Tubantia, Twentsche Courant) en vijf landelijke kranten (NRC, Tijd/Maasbode, Volkskrant, Vrije Volk en Waarheid) geanalyseerd. Verder werden stukken gebruikt uit de archieven van de gemeenten Enschede en Oldenzaal, de provincie Overijssel, het ministerie van Binnenlandse Zaken en de Ministerraad. Tenslotte heb ik informatie verkregen in telefoongesprekken met vier Italianen die in 1961 in Oldenzaal werkten en daar sindsdien hebben gewoond. De meesten van hen wilden er aanvankelijk liever niet meer over spreken, het was maar 'een kleine trammelant' geweest, een ruzie met nozems over meisjes en al bijna dertig jaar geleden.

2. Reacties op collectief interetnisch geweld

De reacties van buitenstaanders (politici, pers, opinieleiders) zijn van meer betekenis voor de waarneembare gevolgen van massale gewelddadigheden voor de samenleving dan de bedoelingen van de deelnemers aan de rellen. De gevolgen van de rellen worden in hoge mate bepaald door de wijze waarop die buitenstaanders de rellen definiëren, als een pijnlijk incident, een zure appel, een onvermijdelijk gevolg van een onverstandige immigratiepolitiek, of als een expliciete of impliciete vraag naar verandering van verdeelprocessen in de samenleving. Die definities kunnen sterk verschillen van de motieven van de deelnemers. In hun studie naar de reactie van politici en overheidsinstanties op massale gewelddadigheden van de jaren zestig in de Verenigde Staten constateren Lipsky en Olson dat de eerste reactie er een is van schaamtegevoel: 'Dat dit ook hier, in onze stad, kan gebeuren!'. De begrijpelijke poging om de complexe gebeurtenissen te verklaren, leidt tot een reductie van het gebeurde tot enkele vereenvoudigde voorstellingen die algemeen ingang vinden. De rellen worden toegeschreven aan het slecht functioneren van bepaalde instituties (politie, gemeentebestuur, woningbouworganisaties). De deelnemers worden als een kleine minderheid afgeschilderd. Het zouden vooral laag opgeleide, werkloze en sociaal marginale personen zijn. De eerste verklaring benadrukt het plaatselijke karakter van het probleem. De tweede draagt bij tot het in diskrediet brengen van de deelnemers aan de rellen en daarmee ook van hun eisen. Beide verklaringen bleken in de Verenigde Staten na onderzoek empirisch weliswaar niet houdbaar, maar de mythe was gevormd en had zijn effect in het politieke proces van de afwikkeling van de rel al gehad¹⁵. Vervolgens worden stevast plaatselijke onderzoekscommissies ingesteld, die de lokale dimensie van het probleem verder benadrukken. De commissies vervullen verschillende functies. Ze brengen nieuwe informatie boven tafel. Door hun gemengde samenstelling verlenen ze legitimiteit aan de voorstellen tot beleidswijziging. Verder verschaffen ze de beleidsmakers extra tijd

door uitstel van keuze: 'They provide evidence of action, while postponing decision'¹⁶.

Samenvattend onderscheiden Lipsky en Olson drie elementen in het patroon van reacties:

1. het politieke gehalte van de eisen die ten grondslag liggen aan het conflict wordt geminimaliseerd of in diskrediet gebracht;
2. er worden bemiddelende instanties (meestal commissies van onderzoek) ingesteld die de wel erkende eisen afwikkelen;
3. de aanbevelingen van die commissies worden vervolgens niet of gebrekkig uitgevoerd.

Nu is duidelijk dat de massale gewelddadigheden in honderden steden in de Verenigde Staten in de jaren zestig, waarmee de zwarte bevolking uitdrukking gaf aan de gevoelens van onrecht over de behandeling waaraan ze al generaties lang was onderworpen, op veel punten verschillen van de conflicten tussen immigranten en autochtonen in Nederland. De oorzaak van de conflicten, de aantallen deelnemers en hun doeleinden zijn duidelijk anders. Ik ben hier echter vooral geïnteresseerd in de reacties op het conflict. De vraag is of die hetzelfde patroon vertonen als door Lipsky en Olson werd geconstateerd. Zelf menen zij dat in de negentiende eeuw rellen in Europese landen, anders dan in de Verenigde Staten, wel werden onderkend als een uitdrukking van politieke wensen¹⁷. Die opvatting zou ook nu nog kunnen opgaan, als we denken aan de instelling van de commissie Verweij-Jonker in 1957 na de ongeregelde heden in enkele Molukse kampen in de voorafgaande jaren en aan de instelling van de Gemengde Commissie van Overleg Zuid-Molukkers-Nederlanders, naar de beide voorzitters beter bekend als de Commissie Köbben-Mantouw, in 1976 na de gijzelingsacties¹⁸. Het politieke karakter van de acties werd in beide gevallen erkend. Toen ging het om groepen immigranten die zich als gevolg van de dekolonisatie hier vestigden. Maar hoe was de reactie op het eerste massale conflict na de komst van de buitenlandse werknemers uit de landen rond de Middellandse Zee? Hoe werd het conflict gedefinieerd? Werden er bemiddelende instanties in het leven geroepen? Zo ja, wat werd er met hun aanbevelingen gedaan? Vooraf worden eerst de rellen en hun voorgeschiedenis beschreven.

3. De komst op initiatief van de werkgevers

De eerste Italiaanse werknemers kwamen naar Twente in september 1959. Nadat hun contract in de Limburgse mijnen was afgelopen, gingen ze werken bij de textielfabriek Van Heek in Enschede¹⁹. De Twentse industrie had al eerder migranten aangetrokken om aan haar vraag naar arbeiders te voldoen: ontheemden uit Midden-Europa die na 1945 in Duitsland in kampen waren ondergebracht, Hongaarse vluchtelingen en werknemers uit Noord-Nederland²⁰. Die bronnen

waren opgedroogd, dus ging men elders op zoek. In september 1960 kwamen de eerste geworven werknemers rechtstreeks uit Italië in Twente aan. Voorjaar 1961 werden de eersten uit Spanje geworven. Die werving was het gevolg van het grote tekort op de Nederlandse arbeidsmarkt. Bij de GAB's stonden circa 80.000 aanvragen van werkgevers voor arbeidskrachten open. De werkloosheid stond op een historisch dieptepunt (0,8%). Er vertrokken in 1961 nog bijna 50.000 emigranten uit Nederland. In dat jaar werd de vijfdaagse werkweek ingevoerd. Daardoor liep de gemiddelde arbeidstijd van 49 naar 47 uur terug. Vooral in de grensstreken gingen velen in Duitsland werken vanwege de hogere lonen. De OESO moedigde Nederland aan de tewerkstelling van buitenlanders te intensiveren om het tempo van de in 1958 ingezette economische groei te handhaven²¹. In 1960 sloot de regering een nieuw wervingsverdrag met Italië²² en in 1961 met Spanje. Eind 1960 werkten in Nederland 2700 Italianen en 150 Spanjaarden. Begin 1961 besloot de regering het totale aantal Italianen en Spanjaarden dat in Nederland mocht werken tot 5000 te verhogen²³. Aan het eind van dat jaar was dat aantal al ruimschoots overschreden²⁴.

Het waren grote bedrijven die deze arbeidsmigratie op gang brachten: de mijnen, Hoogovens en de scheepswerven in Rotterdam en Amsterdam. Ook in Enschede werkten praktisch alle buitenlanders in bedrijven die meer dan 500 werknemers in dienst hadden²⁵. De textielfabriek Gelderman & Zonen NV, waarbij de eerste Italianen in Oldenzaal kwamen werken, telde destijds bijna 2000 werknemers²⁶. Zoals ook elders in de wereld gaat het initiatief voor een nieuwe stroom van arbeidsmigratie uit van enkele werkgevers, die een tekort aan arbeidskrachten hebben en een proces van migratie op gang brengen²⁷. Grote bedrijven hebben de middelen en krijgen door hun nauwe contacten met overheidsinstanties ook juridisch de ruimte om deze migratie te organiseren. De directe kosten voor de ondernemer zijn gering. De werving kostte voor een Italiaan fl. 120,- en voor een Spanjaard circa fl. 400,-²⁸. Daarnaast waren er extra kosten voor huisvesting, pensiovergoedingen, tolken en vrijetijdsvoorzieningen²⁹. Het grootste deel van de kosten van deze arbeidsmigratie werd later echter door anderen gedragen.

Wie waren de buitenlandse arbeiders die naar Nederland kwamen? Jonge mannen tussen de 20 en 40 jaar. De Italianen waren praktisch allemaal ongehuwd. Dat was een voorwaarde bij de werving. De meesten waren vóór hun komst naar Nederland werkloos. De Spanjaarden waren gemiddeld iets ouder. Zij waren in meerderheid getrouwd en hadden voor hun komst werk in Spanje. Vanwege die arbeidservaring golden zij bij de werving als geschoold. Volgens de regels van het ministerie van Sociale Zaken mochten geschoolde werknemers ook als ze gehuwd en boven de 35 jaar waren, worden geworven³⁰. Zo hadden de regels en de wervingsprocedures in de herkomstlanden tot gevolg dat de samenstelling van beide groepen verschilde.

In het dagelijkse leven worden beide groepen echter door de Nederlandse bevolking over één kam geschoren. De Italianen zijn niet alleen de eerste, maar in 1961 nog veruit de grootste van de twee groepen. De vooroordelen en scheldwoorden zijn dan ook vooral aan Italianen gekoppeld: 'spaghetti-vreter', 'macaroni', 'schoenpoetser'. Ze werden kennelijk als weinig ontwikkelde mensen gezien. Een landelijk dagblad meldt over de Italianen die in Amsterdam wonen en werken, dat 'hun interesse niet verder gaat dan het eten, een goed bed en een lage pensioenprijs'. Contact met de Nederlandse bevolking buiten de fabrieken is beperkt. De meesten zijn ondergebracht in pensions, gezellenhuizen, kampen of barakken. Een journalist toont zich ook verrast door 'het diep gewortelde superioriteitsbesef van de Italianen. Hoewel zelf van eenvoudige afkomst, beschouwen zij de Nederlanders toch als een nauwelijks interessant volk'. Het was dan ook 'een merkwaardige belevenis' onlangs 'een ongeschoolde Italiaanse plattelander plotseling een aantal regels van Homerus uit het hoofd te horen citeren'³¹.

Bij een NIPO-enquête in 1961 blijkt slechts eenderde van de onder-vraagde Nederlanders voorstander van de werving ('hun arbeid is nodig', 'interessante kennismaking' en 'past in Europese eenwording'). Bijna de helft is tegen. De overbevolking, de emigratie, de voorrang voor eigen mensen en de angst voor neerwaartse druk op de lonen worden als tegenargumenten genoemd. De rest heeft geen mening³². Bij de bevolking waren deze nieuwkomers dus veel minder welkom dan bij grote werkgevers. Zij, en in hun kielzog de arbeidsbureaus, zijn zeer te spreken over de nieuwe werknemers: 'De ervaringen met de buitenlanders zijn over het algemeen zeer gunstig', jubelt de NRC³³. Wel is men een tikkeltje teleurgesteld dat één op de vijf Italianen 'deels op eigen verzoek, deels wegens aanpassingsmoeilijkheden' voortijdig is teruggekeerd³⁴.

4. De rellen

Als op 1 september 1961 de eerste etappe van het vrij verkeer van werknemers in de EEG in werking treedt, werken (afgezien van de ijssalonhouders die al decennia in Twente woonden) in de vier Twentse steden ruim 800 Italianen en meer dan 300 Spanjaarden³⁵. Beide populaties bestaan nog steeds uitsluitend uit jonge mannen. Gezinshereniging heeft niet plaatsgevonden. Nederland had juist tegenover de EEG-partners bedongen dat het wegens de woningnood voorlopig de EEG-regels over gezinshereniging naar eigen goeddunken mocht interpreteren. De regering gebruikte als argument dat voorkomen moest worden dat EEG-werknemers bij de woningdistributie voorrang op Nederlanders zouden krijgen³⁶. Wel hadden verschillende Italianen vaste relaties met Twentse meisjes aangeknoopt³⁷. De reacties van de

Nederlandse families en leeftijdsgenoten waren zeer uiteenlopend. Tussen 'opgeschoten Twentse jongens' en Italiaanse werknemers hadden zich in het voorjaar en de zomer van 1961 scheldpartijen en vechtpartijen voorgedaan. In het Volkspark in Enschede was al eens een Italiaan door een groep jongens aangevallen en met een mes in zijn rug gestoken³⁸.

Almelo, 2 en 5 september 1961

Op *zaterdag 2 september* werd een Italiaan door vier jongens zo zwaar aangevallen, dat hij met een hoofdwond naar het 'Casa Cortina', het door de plaatselijke werkgevers ingerichte vrije-tijdscentrum, en vandaar naar het ziekenhuis werd gebracht. Later op de avond namen vier Italianen 'wraak' door voorbijgangers bij een spoorwegovergang in de stad lastig te vallen. Ze werden door de politie naar de 'Casa' gebracht³⁹. Dit incident kreeg nog een staartje, toen drie dagen later een groep Italianen de 17-jarige dader - 'een Indische Nederlander' die volgens de Italianen zonder enige aanleiding hun landgenoot de stevige klap had gegeven - meende te herkennen. Vijftien Italianen achtervolgden de 'dader', die een bioscoop binnenvluchtte. De bioscoopexploitant wist de Italianen te kalmeren. De politie nam de Nederlander mee naar het bureau voor verhoor⁴⁰.

Oldenzaal, 2-4 september 1961

Op *zaterdag 2 september* was het ook in Oldenzaal onrustig. Groepen Oldenzaalse jongeren en Italianen liepen door het centrum. Veelvuldig patrouillerende politie kon voorkomen dat het tot vechtpartijen kwam. Rond middernacht kreeg de politie een melding dat een Italiaan door vier jongens was mishandeld. Het ingestelde onderzoek zou in de rapporten verder geen spoor achterlaten. 'Aan alles was te merken dat de Italianen ontevreden waren', schreef de korpschef van de gemeentepolitie later in zijn rapport aan de burgemeester. Oorzaak van de ontevredenheid was zijns inziens dat de beheerder van het St. Jozefgebouw Italianen de toegang tot de vaste zondagse dansavond in dat gebouw had geweigerd. Als argumenten voor dat besluit werden genoemd: onvrede over avances van Italianen tegenover jonge meisjes en teruglopend bezoek van anderen als gevolg van de aanwezigheid van Italianen⁴¹. Omdat de andere twee zaalhouders in Oldenzaal al eerder Italianen de toegang tot hun etablissementen hadden ontzegd, was hiermee de laatste gelegenheid tot 'openbaar dansen' voor de buitenlandse werknemers in Oldenzaal afgesneden. Bemiddeling eerder in die week door de personeelschef van Gelderman & Zonen NV, het textielbedrijf waar de meeste Italianen werkten, had geen succes gehad. De politie had gehoord dat de Italianen van plan waren om zondagavond samen met landgenoten uit Enschede collectief het aan de Katholieke Arbeidersbeweging (KAB) toebehorende St. Jozefgebouw binnen te gaan. Omdat hij ongeregelde verwachtingen had, riep de

inspecteur alle politieagenten voor zondagavond in dienst en waar- schuwde hij de burgemeester, mr. J. de Vries (KVP)⁴².

Zondag 3 september was het 's avonds broeierig warm. Rond zeven uur ontving de politie het bericht dat een Nederlander door vier Italianen was mishandeld in de buurt van het café dat sinds kort door de fabrikanten gedeeltelijk als trefcentrum voor Italianen was ingericht. Kort daarop vroeg de beheerder van het KAB-gebouw de politie om assistentie. Er stonden 50 Italianen in de vestibule van het gebouw, die niet wensten te vertrekken, hoewel ze de toegang was geweigerd. Het politierapport vermeldt dat 'de Italianen moeilijk uit te leggen was waarom ze niet binnengelaten konden worden ... omdat ze praktisch geen Nederlands verstaan'. De politie werkte de Italianen 'met zachte drang' het gebouw uit. Buiten het gebouw stond het 'zwart van de mensen'. Nadat de politie eerst 'de burgers' had 'verwijderd', kwam het tot vechtpartijen tussen de Italianen die niet wilden vertrekken en de politie. Met gebruik van 'de wapenstok [werden] de Italianen op hardhandige wijze uit elkaar gedreven'. De Italianen trokken zich daarop terug in hun trefcentrum in de Tulpstraat. Een uur later stond buiten het trefcentrum 'een grote groep burgers die, zodra ze de kans maar kregen, met de Italianen wilden afrekenen'. Zo ver komt het echter niet, omdat de politie deze 'mensenmassa' een paar keer achter elkaar weet te verspreiden. Intussen gaat het gerucht dat een grote groep Italianen uit Enschede onderweg is om hun landgenoten in Oldenzaal te hulp te komen. Zij zouden gehoord hebben dat één van hun landgenoten in Oldenzaal was gedood⁴³. De politie in Oldenzaal vraagt de politie in Hengelo en Enschede, de rijkspolitie en de marechaussee om assistentie. Alleen de naburige marechausseebrigade kan met 16 man te hulp komen. Wel verhindert de politie in Enschede dat de Italianen vandaar per bus of per trein naar Oldenzaal reizen. Een groep Italianen, en naar later blijkt ook Spanjaarden, laat zich daardoor niet afschrikken. Ze zijn kennelijk al zo ver in Nederland geïntegreerd dat ze per fiets naar Oldenzaal gaan. Bij de gemeentegrens van Oldenzaal worden ze door de gemeentepolitie en de marechaussee opgewacht.

'Na sommatie om zich in omgekeerde richting te verwijderen, waaraan geen gevolg werd gegeven, zijn deze Italianen op hardhandige wijze verwijderd. Daarbij zijn plm. 25 rijwielen achtergebleven'. Aldus het politierapport.

In de Twentsche Courant wordt de lezing van de betrokken buitenlanders weergegeven:

'In totaal zijn er meer dan 20 Italianen die om vaak willekeurige redenen een afrossing van de politie kregen. Op de weg van Enschede naar Oldenzaal bijvoorbeeld werd een aantal aangehouden dat zonder meer het bevel kreeg hun fietsen en bromfietsen achter te laten en lopend naar Enschede moesten terugkeren. Wanneer hun wandeling in de richting Enschede niet snel genoeg

ging, werden volgens verklaringen van de 'slachtoffers' zij tot grotere spoed aangespoord met behulp van gummiknuppels'.⁴⁴

Later op de avond wordt in Oldenzaal zelf op verschillende plaatsen tussen Italianen en 'burgers' gevochten. Kort na middernacht wordt de politie geroepen omdat bij het trefcentrum een groep van drie- à vierhonderd 'burgers met stokken gewapend de Italianen te pakken wilden nemen'. 'Alles is verwijderd zonder klappen uit te delen' zegt het rapport over dit politieoptreden. In de loop van de nacht breken opnieuw vechtpartijen uit. Groepen Italianen gooien ruiten van auto's en woonhuizen in. 'Omdat de Italianen schijnbaar erg woedend waren, pleegden zij in de Hofstraat en omgeving ... een ware terreur', zal de politiechef twee weken later schrijven⁴⁵. Tijdens een optreden tegen Italianen lost een marechaussee een waarschuwingsschot. Een stenen gooiende Italiaan wordt door de politie gearresteerd wegens openlijke geweldpleging en overtreding van de Wapenwet. Bij fouillering bleek hij een gevaarlijk mes op zak te hebben. Die nacht heeft de politie 'een groot aantal stukken hout, kennelijk poten van tuinstoelen, enkele messen, een tuinschoffel en andere voorwerpen van ijzer van de Italianen afgenomen'. De foto van de verzameling van deze 'wapens' wekt de indruk dat het vooral gaat om in de haast bijeengezochte of toevallig aanwezige voorwerpen: armleggers van tuinstoelen, losse fietsloten en zakmessen.

Tot drie uur 's nachts blijft het onrustig in Oldenzaal. De Italianen die om middernacht hun ploegendienst hadden moeten beginnen, zijn niet aan het werk gegaan. De personeelschefs van de beide Oldenzaalse textielbedrijven met buitenlanders in dienst komen in de loop van de avond al op het politiebureau. Zij verwachtten dat er ook op maandag door de buitenlanders niet gewerkt zou worden. Eén van beide bedrijven, Gelderman & Zn., had een bus gehuurd om de Italianen de gelegenheid te geven in Enschede te gaan dansen. Die bus bleef ongebruikt op de Markt wachten.

Bij lezing van het uitvoerige politierapport over deze gebeurtenissen vallen drie punten op. Ten eerste de minimale communicatie tussen de politie en de buitenlanders. De politie heeft op het bureau en elders contact met werkgevers, andere autoriteiten, danszaalhouders, 'burgers', maar niet met Italianen. Die verstaan ook praktisch geen Nederlands. Voor de grieven van de Italianen is weinig begrip. Ze behoren de danszaal desgevraagd te verlaten. Het tweede opmerkelijke punt is dat telkens als melding wordt gemaakt van geweld- en dwangmaatregelen door de politie (wapenstok, inbeslagneming, arrestatie en waarschuwingsschot) deze tegen de buitenlanders zijn gericht. Zowel aan het begin van de avond voor het KAB-gebouw, als later bij de gemeentegrens en na middernacht zijn vooral of uitsluitend de buitenlanders voorwerp van politiegeweld. De burgers worden 'verspreid' of 'verwijderd'. 'De politie heeft bij haar optreden geen hinder ondervonden van de zijde van de burgerij', heet het in de samenvat-

ting. Het eerste geweld van de kant van de Italianen vond volgens het rapport pas na middernacht plaats. Een 'Hollandse' ooggetuige die 's avonds in het trefcentrum was, zegt dat de honderden mensen die buiten stonden de opwinding binnen hebben vergroot. Onder de Italianen was eerder van paniek dan van vechtlust sprake⁴⁶. Deze visie dat de Italianen zich bedreigd voelden, wordt gedeeld door het redactionele commentaar van beide regionale dagbladen⁴⁷. Eén van mijn Italiaanse informanten zegt: 'We waren kwaad en bang'. In de derde plaats is het opmerkelijk dat de Nederlandse deelnemers aan de rellen steeds als 'burgers' worden beschreven. Dit in tegenstelling tot de rapporten over de volgende dagen. Daarin wordt stevast van 'jongeren' of 'nozems' gesproken. Ook uit de kranteverslagen is duidelijk dat aan Nederlandse kant grote aantallen volwassenen rond het KAB-gebouw en het trefcentrum aanwezig waren. Hun aandeel in de rellen is niet duidelijk.

Maandag 4 september verschijnt het leeuwedeel van de buitenlanders in Oldenzaal niet op het werk. 's Avonds ontstaat opnieuw een oploop rond het trefcentrum van de buitenlanders. Jongeren, 'waaronder nozemtypen', bedreigen het centrum. De politie rukt die avond zes keer uit om die jongeren en een grote menigte nieuwsgierigen rond het centrum te verwijderen. Daarbij krijgen vooral enkele jongeren rake klappen. De politie neemt bij die Nederlandse jongeren een mes, een fietsketting en een karwats in beslag. Nadat een steen door de ruit is gegooid, wordt permanente politiebewaking voor het centrum opgesteld. Opnieuw gaat een groep van enkele tientallen buitenlanders onderweg van Enschede om hun landgenoten in Oldenzaal te steunen. Dit keer dwingt een zware onweersbui hen terug te keren. Volgens de kranten houden de buitenlanders in het centrum zich rustig. De politie ontvangt enkele meldingen dat Italianen messen dragen en flessen gooien vanuit het trefcentrum. Onderzoek levert echter niets op. Het weer zorgt voor een vroegtijdig einde van de onrust

Enschede, Oldenzaal, Almelo en Hengelo 5-11 september 1961

Dinsdag 5 september blijkt de staking van de buitenlanders zich tot alle vier Twentse steden te hebben uitgebreid. Meer dan duizend Italianen en Spanjaarden nemen aan de staking deel. Alleen zestig Italianen bij Stork in Hengelo staken niet mee. De grieven van de stakers zijn dezelfde als die van hun landgenoten in Oldenzaal: onvoldoende bescherming tegen geweld door jonge Nederlanders, beledigingen op straat en weigering van toegang tot dancings. Dat laatste komt ook in Enschede voor. Bij een danszaal daar hangt een bordje: 'E' proibito l'ingresso a Italiani' op de deur. Een foto van dat bordje verschijnt in de landelijke dagbladen en wordt ten onrechte aan het KAB-gebouw in Oldenzaal toegeschreven. Burgemeester en KAB-bestuur verwerpen zich tegen deze aantijging. In Oldenzaal was immers alleen het bordje 'Heden dansen in besloten kring' gebruikt om

buitenlanders te weren⁴⁸.

De burgemeester van Oldenzaal vergadert die dag met de plaatselijke caféhouders, de KAB-voorzitter en vertegenwoordigers van de fabrieken over de danszaalproblematiek. Besloten wordt tot een beperkte toelating van buitenlanders die voorzien zijn van een legitimatiebewijs van hun werkgever. Voor het komende weekend kondigt de burgemeester een algeheel dansverbod af. De officier van justitie in Almelo besluit de Italiaan die zondagnacht in Oldenzaal was gearresteerd, in vrijheid te stellen⁴⁹. Ondertussen hebben zich in Enschede honderden stakende Italianen en Spanjaarden uit heel Twente verzameld in afwachting van de komst van hun consuls. Als die uit Den Haag in Enschede arriveren, gaan ze echter eerst op het hoofdbureau van politie in conclaaf met de chefs van de politiekorpsen en vertegenwoordigers van de Twentse fabrikantenkring. De daarop volgende gesprekken tussen stakende buitenlanders en de beide consuls verlopen moeizaam. Zowel in Enschede als in Oldenzaal, waar de consuls 's middags naar toe reizen, zijn de stakers zeer opgewonden. De aanwijzing van onderhandelaars vormt een probleem. In Enschede, waar helemaal geen vertegenwoordigers zijn aangewezen, spreekt de Italiaanse consul de stakers toe vanaf een balkon dat met de Italiaanse vlag is getooid. In Oldenzaal wordt het gesprek van de consul met een zeer grote delegatie van zijn landgenoten op het terrein van Gelderman afgebroken, nadat bijna 100 buitenlanders het terrein opkomen om persoonlijk aan het gesprek deel te nemen. De bedrijfsleiding laat hen verwijderen en ontzegt alle stakers de toegang. Het bedrijf wordt verder dag en nacht bewaakt door politie en Nederlandse werknemers. De Nederlandse kranten berichten over 'een Poolse landdag', over plannen om terug te keren naar het herkomstland en over een beroep van de buitenlandse werknemers op de Nederlandse regering om maatregelen te nemen tegen 'verschillende vormen van discriminatie'⁵⁰. De consuls zouden de werknemers het advies gegeven hebben weer aan het werk te gaan. Gezien de verwarrende situatie wordt in de pers aangenomen dat ze hun regeringen zouden adviseren voorlopig de werving te staken⁵¹.

's Avonds dreigen in Oldenzaal opnieuw problemen te ontstaan als vijftig 'nozems' op bromfietsen uit Hengelo aankomen. De politie verwijderd ze hardhandig uit de gemeente. Dit optreden krijgt veel bijval van het Oldenzaalse publiek: 'Sla die nozems de benen toch kapot! Wat doen ze hier?' In het trefcentrum en op straat laat zich die avond in Oldenzaal geen buitenlander zien. In Almelo vindt die avond het al eerder gemelde incident plaats, dat eindigde met een vlucht in een bioscoop.

Op woensdag 6 september duurt de staking nog voort. Een deel van de stakers wil naar Italië en Spanje terugkeren. Een deel wil weer aan het werk gaan, maar durft nog niet uit angst voor reacties van landgenoten. Enkele individuele werkwillige buitenlanders vragen en

krijgen politiebescberming. In Oldenzaal vinden onderhandelingen plaats tussen de directie van Gelderman & Zn. en een delegatie van de buitenlandse werknemers. Als blijkt dat zij niet willen werken zonder betere politiebescberming, wordt de korpschef uitgenodigd aan het overleg deel te nemen. Deze belooft in algemene termen bescberming, maar wijst de verzoeken om individuele politiebescberming of het dragen van wapens van de hand. De werkgever besluit daarop de stakers de volgende dag individueel voor de keuze te stellen het werk te hervatten of te vertrekken.

De burgemeester van Enschede, W. Thomassen (PvdA) laat 's morgens een officiële verklaring verspreiden waarin hij begrip vraagt voor de positie van de Italianen en Spanjaarden. Als arbeidskrachten worden zij zeer gewaardeerd. Hij toont begrip voor hun gevoel van onveiligheid en belooft gelijke bescberming van vreemdelingen en Nederlanders. De verbodsbordjes diskwalificeert hij expliciet als 'ergerlijk', 'beledigend' en als een verstoring van de openbare orde. Tegen caféhouders die zich misdragen, dient te worden opgetreden. De politie zal optreden zonder te letten op de nationaliteit van de overtreder. Tot slot doet de burgemeester een beroep op jongeren en hun ouders om een goede verstandhouding met de buitenlandse arbeiders mogelijk te maken. 'Er wordt door sommige meisjes en door sommige vreemdelingen helaas dikwijls uitdagend en onbesuisd gehandeld'. Deze verklaring wordt in veel kranten afgedrukt. Tubantia neemt ook de Italiaanse vertaling in haar kolommen op.

In Almelo geeft burgemeester mr. J.M. Ravesloot (CHU) een soortgelijke verklaring uit. Daarin staat dat alle burgers gelijke rechten hebben en dat de politie alles zal doen om die te handhaven. Met de 'meeste strengheid' zal worden opgetreden tegen allen die buitenlandse werknemers lastig vallen⁵². De rijksoverheid speelt op dit moment nog geen rol. De burgemeester van Oldenzaal informeert het ministerie van Binnenlandse Zaken telefonisch over de situatie en stuurt de politierapporten van de afgelopen dagen op. De burgemeester besteedt daarbij veel aandacht aan wat hij 'de persfoto-affaire' noemt. Hij doelt daarbij op de toeschrijving van het verbodsbordje uit Enschede aan de Oldenzaalse danszaal. Naast het ministerie worden ook de procureur-generaal in Arnhem, de officier van justitie in Almelo en de commissaris van de koningin in Zwolle over deze persfoto-affaire ingelicht. Een woordvoerder van het ministerie van Sociale Zaken verklaart tegenover een journalist dat het departement voorlopig afwacht. Hij doet de suggestie dat de werkgevers in 'donderspeeches' de Nederlandse werknemers aansporen ook buiten het werk wat toeschietelijker te zijn voor de buitenlandse arbeidskrachten. 'Als de Italianen terug willen, kunnen wij ze niet tegenhouden'. Maar of de arbeiders het bijvoorbeeld in Zuid-Italië beter zouden krijgen dan hier, wordt op het ministerie sterk betwijfeld⁵³.

In Oldenzaal is het rustig die dag. 's Middags lopen groepjes

Italianen en Spanjaarden door de stad. Enkelen lopen met een meisje te wandelen, aldus het politierapport. 's Avonds zijn er wel 'botsingen' in Almelo. In Enschede treedt de politie hardhandig op tegen met fietspompen, knuppels en ijzeren staven gewapende 'nozems', die tevergeefs proberen buitenlanders te lijf te gaan. Een vergadering van de in Twente werkzame Spanjaarden wordt onderbroken, als bekend wordt dat in het centrum van Enschede landgenoten op weg naar die vergadering door 'nozems' zijn aangevallen. De aanwezigen snellen hun landgenoten te hulp. Als men na enige schermutselingen weer bij elkaar komt, is de vertegenwoordiger van de Spaanse ambassade naar Hengelo vertrokken. Zijn betoog om het werk te hervatten is bij de meeste Spanjaarden aan dovemansoren gericht. Er wordt collectief besloten naar Spanje terug te keren. Ook nu vormen de werknemers bij Stork in Hengelo een uitzondering⁵⁴.

Donderdag 7 september ontstaan er scheuren in het front van de stakende buitenlanders. In Almelo en Hengelo gaat een deel van de stakers weer aan het werk. In Almelo gaan de meeste Italianen weer aan het werk nadat hen de schriftelijke verklaring van de burgemeester was uitgereikt. In Enschede is een deel van de Spaanse werknemers voorbereidingen aan het treffen voor de thuisreis. In alle vier steden vindt nog overleg plaats tussen stakers en bedrijfsleiding, al dan niet met bemiddeling van vertegenwoordigers van de ambassades. In Oldenzaal wordt het ultimatum van de bedrijfsleiding van Gelderman aan de stakers een dag uitgesteld in afwachting van de komst van de consuls de volgende morgen.

's Morgens vergaderen de betrokken Twentse ondernemers in Hengelo. Ze besluiten één lijn te trekken. De werknemers die willen vertrekken ondanks de garanties voor de persoonlijke bescberming die de gemeentelijke autoriteiten hebben gegeven, kunnen gaan. De werkgevers zullen de treinkosten betalen. Verdergaande eisen van de stakers (doorbetaling van loon over de resterende contractstermijn en uitbetaling van de niet gewerkte stakingsdagen) kunnen door de industrie onmogelijk worden ingewilligd, aldus het perscommuniqué⁵⁵.

In Enschede zijn na het verbod van de burgemeester bij twee etablissementen (Wiener Café en Hotel Modern) de discriminerende bordjes verwijderd. 's Middags vergaderen de plaatselijke horeca-exploitanten over de vraag of men in deze maatregel moet berusten. Besloten wordt mee te werken. Per brief vragen de exploitanten de burgemeester er begrip voor te hebben dat zij 'hun zaak leiden in de zin die voor ons Nederlanders acceptabel is en niet het risico te mogen lopen door de betreffenden in alle opzichten hun vrije gang te laten gaan, met het gevolg van afstoten van normale bezoekers'⁵⁶.

Op landelijk niveau gaan nu meer instanties zich met de Twentse rellen bezighouden. De Italiaanse ambassade toont zich bezorgd en verzoekt het ministerie van Buitenlandse Zaken te interveniëren als er weer gewelddadigheden tegenover Italianen in Twente zouden plaats-

vinden. Het ministerie is vooral beducht voor lastige vragen in EEG-verband. De Italiaanse ambassade heeft gewezen op de eerdere weigering van Nederland om gezinshereniging toe te staan. Dat Italiaanse verzoek was destijds tegen de zin van Buitenlandse Zaken op aandrang van Justitie en Sociale Zaken afgewezen⁵⁷. Het lid van de Tweede Kamer mejuffrouw Knol (KVP), zelf afkomstig uit Enschede, stelt vragen over de moeilijkheden. Zij suggereert de minister van Sociale Zaken een onderzoek naar de oorzaak van 'de betreurenswaardige ontwikkelingen' in te stellen. Ook vraagt zij om betere coördinatie van bij de arbeidsimmigratie betrokken instanties of anderszins stopzetting van de werving⁵⁸. Het ministerie van Sociale Zaken heeft intussen een hoofdcommissie naar Twente gezonden om zich te laten voorlichten. Hij komt in Twente aan op het moment dat een deel van de Spanjaarden hun treinkaartjes al heeft gekocht. Deze ambtenaar, hoofd van het bureau emigratie, komt samen met de Spaanse ambassade in Twente aan, gaat in conferentie op het kantoor van de Twentse fabrikantenvereniging en laat vervolgens aan de pers weten het standpunt van de werkgevers 'consequent' te vinden⁵⁹. De burgemeester van Oldenzaal slaat, na raadpleging van de commissaris van de koningin en de directeur-generaal openbare orde van het ministerie van Binnenlandse Zaken, het verzoek af om de volgende dag een interview in een actualiteitenrubriek op de televisie te geven⁶⁰. De TV is dan nog een nieuw en riskant medium. 's Avonds is het slecht weer. In geen van de steden worden moeilijkheden op straat gemeld.

Vrijdag 8 september zijn in Enschede en Almelo de meeste Italianen weer aan het werk gegaan. In Oldenzaal is het overdag echter nog onrustig. Praktisch alle Italianen zijn nog in staking. De stemming is zo verhit dat de consul om politiebescherming vraagt. Nadat de bemiddelingspoging van de Italiaanse consul is mislukt, legt de bedrijfsleiding van de beide bedrijven 's middags in het trefcentrum in aanwezigheid van de consul aan iedere Italiaanse werknemer de vraag voor of hij wil blijven of vertrekken. Zij die kiezen voor vertrekken, ontvangen direct hun resterende loon en het reisgeld. Sommige Italianen stappen meteen op de trein naar Italië. Anderen besluiten naar Amsterdam te gaan omdat het arbeidsbureau en de consul hebben gezegd dat daar in de scheepsbouw nog werk is.

De politie bewaakt de hele dag zowel de fabriek van Gelderman als het trefcentrum. Die bewaking duurt ook zaterdag voort. Bij het trefcentrum ontstaan nog problemen als de politie aan t.v.-journalisten de toegang weigert. Ook aan dit kleine incidentje zal de burgemeester later veel aandacht besteden. De verslaggever van de Volkskrant concludeert op basis van gesprekken met mensen in Oldenzaal, dat 'de politie zich in de afgelopen dagen bepaald niet bemind gemaakt heeft bij de bevolking'. Door ontactisch optreden zouden de moeilijkheden nog groter zijn geworden. 'De buitenlanders voelen zich niet alleen door de nozems bedreigd, maar evengoed door de politie'⁶¹.

Op verzoek van de Italiaanse consul-generaal stuurt de burgemeester van Oldenzaal hem een vijfregelige verklaring dat hij alle maatregelen heeft genomen om de veiligheid van iedereen in de stad, Nederlanders, Italianen en Spanjaarden, te garanderen en hoopt op ieders medewerking om de rust te herstellen. De consul had om een verklaring verzocht, opdat hij die aan de Italianen bij Gelderman kon voorlezen⁶². In de pers is over deze verklaring niets terug te vinden. Uit Almelo vertrekken 24 Spaanse werknemers. In Enschede hebben zich 50 Spanjaarden voor vertrek gemeld.

Die vrijdag komen 'de moeilijkheden met Italiaanse en Spaanse arbeiders' ook in de Ministerraad ter sprake. Staatssecretaris Roolvink (Sociale Zaken) doet geruststellende mededelingen: het aantal arbeiders dat terugkeert valt mee; het ministerie van Sociale Zaken staat geheel buiten de moeilijkheden; die vormen wel een 'minpunt voor het aantrekken van buitenlandse arbeidskrachten'. Samen met minister Klompé (Maatschappelijk Werk) zal worden bekeken of iets gedaan kan worden om de opvang te verbeteren. De Ministerraad besluit de ontwikkelingen af te wachten⁶³.

Het vertrek gaat door op zaterdag 9 september. Uit Oldenzaal vertrekken 38 van de 55 Italianen. Die morgen vraagt de directie van Gelderman aan haar Spaanse werknemers of ze willen blijven of vertrekken. Intussen komt in Oldenzaal een reactie op het overheidsoptreden op gang. De Katholieke Culturele Kring schrijft aan de gemeenteraad met het verzoek om een onderzoek in te stellen en de schade aan de goede naam van de stad te herstellen. De voorzitters van de drie fracties in de gemeenteraad dringen er bij de burgemeester op aan een publieke verklaring af te leggen, zoals zijn collega's al eerder hadden gedaan. De verklaring die de burgemeester daarop aflegt⁶⁴ is volgens de fractievoorzitters onvoldoende. Het is alleen een oproep tot rust en geeft geen garantie voor de veiligheid van de buitenlanders. Daarom verzoeken 14 van de 15 raadsleden de burgemeester om binnen twee dagen een extra raadsvergadering te houden. Alleen het raadslid ir. E.A. Gelderman, tevens directeur van de gelijknamige textielfabriek, tekent dat verzoek niet.

Op straat is het in Oldenzaal rustig. De politie krijgt een tip dat Duitse nozems in aantocht zijn. Op verzoek van de politie houdt de marechaussee een groep jongeren aan de grens tegen. In Enschede is het echter de hele avond onrustig. De politie is voortdurend bezig grote groepen 'op rellen beluste' jongeren te verspreiden. De kranten schrijven over pogingen om de buitenlanders 'te provoceren'. Twee 'nozems' worden gearresteerd.

'De Italianen die in grote groepen ten tonele waren verschenen, hebben zich zonder uitzondering rustig en correct gedragen. Ze behoeften slechts enkele malen tot doorlopen te worden gemaand, en omdat deze orders in het Nederlands werden gegeven, werd de bedoeling ervan niet altijd onmiddellijk begrepen. Wel

zagen we nog enkele Italianen die zich op alles hadden voorbereid en op hun avondwandeling een stevige knuppel hadden meegenomen. Maar de eigenlijke 'rel' heeft zich buiten hen om afgespeeld en was een Twentse zaak'.⁶⁵

De collectieve gewelddadigheden tussen buitenlanders en Twentenaren zijn hiermee afgelopen. Na het weekend blijken 122 Spanjaarden en 46 Italianen uit Twente te zijn vertrokken⁶⁶. De reactie van de Nederlandse samenleving en van de overheid komt daarna echter pas goed op gang.

5. Het aanwijzen van oorzaken (zwarte pietten)

In de eerder gepresenteerde typologie van drie categorieën collectieve gewelddadigheden tussen etnische groepen zijn de Twentse rellen niet zo eenvoudig in te delen. Enerzijds hadden de relletjes het karakter van vechtpartijen over rivaliteit rond meisjes. Daarbij kwamen geweld en de dreiging daarmee vooral van autochtone Nederlandse kant. Na de beëindiging van de demonstratieve overtreding van het dansverbod en de dreigende oploop rond het trefcentrum in Oldenzaal werd ook door immigranten collectief geweld gepleegd. Dat lijkt, evenals de daaropvolgende staking, primair een uiting van angst, van het gevoel onvoldoende beschermd te worden, of mogelijk zelfs het gevoel ook door de politie bedreigd te worden.

In analyses van de oorzaken in de pers, in ambtelijke stukken en in wetenschappelijke literatuur (met name Simons 1962) werd een reeks verschillende verklaringen voor de rellen aangewezen: jaloezie van de nozems, het afwijkende gedrag van de buitenlanders en het onvoorzichtige optreden van Nederlandse meisjes. Een Italiaanse ijssalonhouder in Enschede vertelde dat meisjes van 11 tot 16 jaar om zijn zaak heen 'zwermden' toen de Italiaanse werknemers hier pas kwamen⁶⁷. Als andere oorzaken werden genoemd dat de werkgevers onvoldoende recreatieve voorzieningen hadden getroffen, dat Oldenzaal een provinciestadje is dat de komst van buitenlanders moeilijker kon verwerken en dat de nozems overtreding van de traditionele regionale normen wilden sanctioneren⁶⁸, of de buitenlanders wilden wegpesten⁶⁹. Verder is er een begrijpelijke neiging om anderen de schuld van de rellen in de schoenen te schuiven: Binnenlandse Zaken maakt verwijten aan de ondernemers; de gemeenteraad en de landelijke KAB-voorzitter wijzen naar de burgemeester en de politie; de commissaris van de koningin naar de gemeenteraad; de politie naar de 'nozems van elders'. Twee verschijnselen die Lipsky en Olson in de Verenigde Staten signaleerden zien we ook hier. Ten eerste worden de rellen aan marginale groepen toegeschreven: 'nozems', 'lummels' en 'gespuis' aan de Nederlandse kant en 'politiek gekleurde raddraaiers' aan de buitenlandse kant. Deze laatste kwalificatie werd gebruikt door een

fabrieksdirecteur, de burgemeester van Oldenzaal en op het ministerie van Binnenlandse Zaken. In beide gevallen is deze reductie feitelijk onjuist. Uit de politierapporten blijkt dat in Oldenzaal de eerste dagen ook veel 'burgers' aan de dreigende oplopen rond het trefcentrum deelnamen. Voor het optreden van 'politieke raddraaiers' onder de buitenlanders was volgens de regionale pers en verschillende raadsleden in Oldenzaal geen enkele aanwijzing. In de tweede plaats werden de rellen in veel analyses als het incident in Oldenzaal afgeschilderd. Plaatselijke omstandigheden, zoals de kleinsteeds geslotenheid en het gebrek aan voorzieningen, werden als verklaring genoemd. Toch vonden ook in andere steden gewelddadigheden en stakingen plaats. Slechts een minderheid van de vertrekkende arbeiders werkte in Oldenzaal.

In latere analyses van gewelddadigheden tussen immigranten en autoctonen wordt vaak de feitelijke of door autoctonen ervaren concurrentiepositie als één van de oorzaken van de conflicten genoemd⁷⁰. De immigranten worden als concurrenten op de arbeidsmarkt of voor de schaarse goedkope huurwoningen gezien. Concurrentie op de woningmarkt speelde gezien de wijze van huisvesting van de immigranten (in pensions en bij particulieren) bij deze rellen waarschijnlijk geen rol. Concurrentie om de Twentse schone des te meer. Het grote tekort aan arbeidskrachten zou tegen concurrentiegevoelens op dat terrein pleiten. Toch zijn er aanwijzingen dat ook op dit punt wel degelijk concurrentiegevoelens leefden. In enkele kranteberichten over de rellen wordt zijdelings melding gemaakt van ongenoegen bij Twentse arbeiders over de extra voorzieningen (kostgeldvergoeding en meer vakantie) die de buitenlanders ontvingen⁷¹. Een zeer genuanceerde analyse van de rellen in de Tijd/Maasbode bevat de volgende passage:

'Maar velen van hen [bedoeld zijn oudere Twentenaren] konden het toch niet goed verwerken dat de Italianen in de bedrijven zulk een aandacht kregen en op het gebied van kostwinnersvergoeding en tegemoetkoming in de pensiekosten voordelen genoten. Werknemersorganisaties hebben daarover opmerkingen gemaakt die men als aanmerkingen kan uitleggen'.⁷²

Deze grieven kan men niet los zien van de streng geleide loonpolitiek van die jaren. Ze zouden volgens een regionale krant het gebrek aan solidariteit van de Nederlandse collega's in het conflict verklaren⁷³. Dat de werkgevers die extra vergoedingen niet meer op de loonstrookjes van de buitenlanders vermeldden, had de grieven bij de Nederlanders niet weggenomen⁷⁴. Die analyse lijkt gesteund te worden door de omstandigheden dat bij het al vaker genoemde bedrijf Gelderman & Zn. in Oldenzaal begin oktober 1961 een wilde staking uitbrak tegen de invoering van een nieuw, voor veel wevers ongunstiger, tariefstelsel. Eén van de eisen van de stakende wevers was dat zij evenveel wilden verdienen als buitenlandse arbeiders die hetzelfde werk deden⁷⁵. De

stakers voelden zich bovendien gegriefd toen de directie aanvankelijk weigerde met hen te spreken. Met de stakende Italianen was immers enkele weken geleden wel onderhandeld⁷⁶. In de regionale pers werden geruchten 'als zou deze staking min of meer tegen buitenlanders gericht zijn, pertinent tegengesproken. Enige Italianen zijn trouwens zelf bij de staking betrokken'⁷⁷. Mogelijk was het beeld dat de pers in navolging van de ondernemers had geschilderd van 'de geruisloze en prettige aanpassing in de fabrieken' toch iets te rooskleurig. Alle vier Italiaanse informanten spraken zeer positief over de verhoudingen met hun toenmalige collega's in de bedrijven. Wel waren de onderlinge contacten beperkt, omdat de Italianen toen nauwelijks Nederlands spraken. Eén van de vier meende dat de invoering van het nieuwe tariefsysteem een straf was voor de staking tijdens de rellen in september.

In enkele analyses wordt het beleid van de rijksoverheid als één van de oorzaken van de rellen aangewezen.

'Kan men het de Italianen kwalijk nemen dat zij weinig lust tot integratie vertonen, als zij op jaarcontract staan en er voor hen weinig grond is om hier hun toekomst op te bouwen? Bij een teruggang in de conjunctuur zullen de ongeschoolde buitenlanders als eerste worden ontslagen, hoewel ze naar het oordeel van de werkgevers in de fabrieken uitstekend voldoen.'⁷⁸

Ook de weigering om aan gehuwden gezinshereniging toe te staan wordt genoemd als factor die de geneidheid van arbeidsimmigranten om zich hier aan te passen heeft verminderd. Dat draagt ertoe bij dat Nederlanders hen als economische actor zien en niet als mens⁷⁹.

6. Aanleiding: overbelasting van het toegankelijkste segment

Aanleiding voor het conflict in Oldenzaal was de formele uitsluiting van Italianen op de dansavond in het KAB-gebouw, nadat eerder andere dancings in Oldenzaal en Enschede voor hen waren gesloten. Dit is een voorbeeld van wat ik overbelasting van het meest toegankelijke segment zou willen noemen. Ik doel daarmee op een sociaal proces dat zich naar aanleiding van immigratie op heel verschillende terreinen (arbeid, huisvesting, onderwijs en recreatie) kan voordoen. Op elk van die terreinen zijn bepaalde segmenten (bedrijven, instellingen, wijken, scholen, sportverenigingen) vanaf het begin formeel of feitelijk voor immigranten ontoegankelijk. De immigranten doen dus noodgedwongen een beroep op de overige segmenten. Door een voortgaande immigratie en door een voorkeur van een deel van de immigranten om samen met groepsgenoten te wonen, werken of uit te gaan, neemt het aantal immigranten in dat segment (wijk, club, bedrijfsafdeling) snel toe. Die toename leidt tot allerlei veranderingen in die segmenten. Weerstand onder autochtonen tegen die veranderingen leidt er toe dat

nog meer segmenten zich afsluiten. Daardoor wordt de druk op het laatste, het meest voor immigranten openstaande segment nog groter. Als die veranderingen door de autochtonen in dat segment als te groot worden ervaren (subjectieve overbelasting), voelen zij zich gedwongen eveneens immigranten verder buiten te sluiten. Die uitsluiting kan dan niet meer informeel geschieden en vindt dus openlijk plaats. Dit gaat echter met extra dilemma's en morele verwijten gepaard, omdat paradoxaal genoeg juist het meest toegankelijke segment tot formele uitsluiting overgaat. Dat gedrag is immers in strijd met de eigen ideologie én met de eerdere toegankelijke opstelling. Daarom roept juist deze openlijke uitsluiting extra afkeuring of veroordeling op. De extra morele lading bemoeilijkt echter een rationele discussie.

Voorbeelden van dit mechanisme zijn te vinden in het beleid rond zogenaamde concentratiescholen en bij de woningdistributie (de 5%-norm in Rotterdam in 1972⁸⁰ en de affaire rond de Helmondse woningbouwvereniging Binderen). Die laatste zaak begon immers met de openlijke weigering van de socialistische woningbouwvereniging om nog langer woningen aan Turken en Marokkanen te verhuren, met als argument dat de andere Helmondse corporaties in feite buitenlandse woningzoekenden weerden. Een kort geding leidde er toe dat de socialistische corporatie haar weigering introk en de gegevens over het gedrag van de andere corporaties verstrekke. Die gegevens vormden de basis voor de veroordeling van het beleid van de meest gesloten corporatie, de R.K. Woningbouwvereniging Binderen⁸¹. Bij de toegang tot openbare gelegenheden zoals dancings, speelt dit proces zich sneller af. Het wordt daar ook eerder zichtbaar dan op andere terreinen, zoals arbeid, onderwijs en huisvesting, waar besluitvorming en uitvoering van de distributie complexer zijn en zich grotendeels achter gesloten deuren afspelen.

7. Reacties op de rellen

De passieve opstelling van de *vakbonden* tijdens het conflict kwam reeds ter sprake. De lokale bonden lieten tijdens het conflict niet van zich horen. Op nationaal niveau laat de voorzitter van de aartsdiocesane KAB, J. Zwanikken, de pers weten zeer te betreuren dat de KAB 'onverdiend in opspraak was gekomen'. Er moet een betere opvang komen. Noodzakelijk is dat de buitenlandse werknemers een cursus Nederlands krijgen. De KAB staat open voor 'vreemde arbeiders'⁸². Het verbondsbestuur van het NVV veroordeelt op 11 september 'de beledigende behandeling' ten scherpste. Buitenlandse werknemers moeten als volwaardige mensen worden behandeld⁸³. Enkele weken later schrijft de secretaris van het NVV in het verbondsblad een analyse van de rellen onder de titel 'Rassendiscriminatie in Nederland?'. Zijn conclusie is dat de werving moet doorgaan en de buiten-

landers vakbondslid moeten worden⁸⁴. De minimale organisatiegraad van de buitenlanders, de omstandigheid dat de KAB in Oldenzaal de aanleiding vormde tot de rellen en het ontbreken van een duidelijk beleid ten aanzien van de arbeidsmigratie en de migranten⁸⁵ zullen aan deze passieve opstelling van de bonden debet zijn. Eén van mijn Italiaanse informanten, die inmiddels bijna twintig jaar vakbondslid is, zegt dat hij en zijn landgenoten destijds niet van het bestaan van Nederlandse vakbonden wisten.

De *werkgevers* speelden in alle fasen van het conflict een belangrijke rol, inclusief hun pogingen om het conflict te voorkomen (onderhandeling over toegang tot het KAB-gebouw en de bus voor dansen in Enschede). In alle fasen voerden zij ook nauw overleg met de lokale autoriteiten. In hun reactie op de staking trokken de werkgevers één lijn. Die reactie was overigens opmerkelijk veel gematigder dan bij andere stakingen van buitenlandse werknemers in de jaren zestig en zeventig. Meestal leidden zulke stakingen tot ontslag op staande voet. Daarna volgde dan in nauwe samenwerking tussen bedrijven (bedrijfspolitie), vreemdelingendienst, Gewestelijk Arbeidsbureau en ministerie van Sociale Zaken intrekking van alle vergunningen en onmiddellijke verwijdering uit Nederland. Zo vond begin oktober 1961 een staking van Italianen bij Hoogovens plaats uit protest tegen de kwaliteit van het voedsel op het logiesschip Arosa Sun. Dit 'spaghetti-oproer', aldus de kop in de Volkskrant⁸⁶, leidde tot ontslag op staande voet van 15 Italianen. De uitzetting van de eerste vijf stakers (overigens volledig in strijd met het EEG-recht) mislukte. Een Italiaan ontsnapte. De Duitse grensbewakers weigerden de overige vier toe te laten, zodat de Velsler politie hen onverrichterzake weer mee terug moest nemen⁸⁷. Soortgelijke eendrachtige, draconische reacties vonden onder andere plaats in 1963 bij een staking van ruim 200 Spaanse werknemers van de Staatsmijnen⁸⁸ en in 1970 bij een staking van ongeveer veertig Joegoslaven in dienst van Bata in Best⁸⁹. Ook in deze twee gevallen vormde de kwaliteit van het door bedrijfspensions verschaft voedsel aanleiding tot de staking. In beide gevallen werden alle stakers na intrekking van de vergunningen binnen enkele dagen uit Nederland verwijderd. Wel trachtten de autoriteiten soms de schijn van vrijwillig vertrek te wekken⁹⁰. De gematigde reactie van de Twentse werkgevers werd waarschijnlijk ingegeven door hun nijpende behoefte aan arbeidskrachten en door de angst dat de rellen verdere werving negatief zouden beïnvloeden. Bovendien was de staking in dit geval niet tegen de werkgevers gericht. Wel is duidelijk dat niet alleen bij de aantrekking, maar ook bij de verwijdering van buitenlandse werknemers sprake is van een zeer nauwe samenwerking tussen werkgevers en overheidsinstanties.

De reactie van de *Italiaanse en Spaanse werknemers* bestond, afgezien van het kortstondige geweld zondagnacht in Oldenzaal, uit toepassing van de enige 'machtsmiddelen' die ze ter beschikking

stonden: staking, protest en terugkeer (voice en exit, in de terminologie van Hirschman⁹¹). Bij hun grieven over gewelddadige aanvallen door jongeren op straat ('Wij hebben ons beheerst. Maanden. Maar nu gaat het niet langer. Wij worden door de politie naar huis gebracht alsof we dieven zijn'⁹²), over beledigingen ('lelijke spaghetti-vreter') en de weigering door dancings ('Waarom wordt Duitsers die in sommige dancings heer en meester zijn niets in de weg gelegd?'⁹³), voegde zich nog de grief van ongelijke behandeling door de politie in Oldenzaal⁹⁴. Aan de staking werd door werknemers van beide nationaliteiten massaal deelgenomen. Een poging om landgenoten in Amsterdam en Rotterdam tot solidariteitsacties te bewegen liep echter op niets uit⁹⁵. Een krant maakte melding van een dreiging om fabrieken in brand te steken⁹⁶. Dit gerucht werd nergens anders vermeld. Mogelijk zegt het meer over de angst onder autochtone werknemers en bedrijfsleiding dan over het gedrag van de buitenlanders.

Er is wel een duidelijk verschil in mate van terugkeer tussen de Spanjaarden (30%) en de Italianen (4%). Daarbij speelde aan Spaanse kant zowel het kortere verblijf in Nederland als de onmogelijkheid van gezinshereniging een rol. Voor de ongehuwde en jongere Italianen vormde de werkloosheid, zoals het ministerie van Sociale Zaken al had gezien, een rem op terugkeer. Zij hadden niet veel keus dan de Twentse toestanden te aanvaarden.

In de *dagbladen* wordt veel aandacht besteed aan de rellen. Naast dagelijkse verslagen van de rellen, de staking en de terugkeer wijden bijna alle kranten ook uitvoerige analyses en redactioneel commentaar aan dit onderwerp. De eerste dagen leunt de verslaggeving in de regionale pers sterk op de rapportage van de politie. Daarna is er meer zelfstandige nieuwsgaring. In de verslagen na het eerste weekend wordt veelvuldig vermeld dat de buitenlanders zich rustig gedragen en geen geweld gebruiken. De grieven van de buitenlanders worden uitvoerig weergegeven. In de verslagen en in een aantal achtergrondinterviews komen ook Italianen zelf aan het woord. De buitenlanders worden meestal als 'slachtoffers' van ongelijke behandeling en van de rellen voorgesteld, vaak met de toevoeging dat zij natuurlijk ook niet helemaal onschuldig zijn. Beide regionale kranten richten zich ook tot de Italiaanse werknemers door het afdrucken van een Italiaanse tekst. Tubantia drukt een vertaling van de verklaring van de Enschedese burgemeester af. De Twentsche Courant vertaalt haar redactionele commentaar onder de kop 'Betreurenswaardig'⁹⁷. De autochtone bevolking komt slechts incidenteel aan het woord. Wel worden de verklaringen van Nederlandse autoriteiten, organisaties en werkgevers doorgegeven. Aan 'nozems' wordt door de journalisten kennelijk niets gevraagd.

De redactionele commentatoren spreken unaniem hun afkeuring uit over de nozems. Schaamte en verrassing worden tot uitdrukking gebracht: 'Het kan dus ook hier'. De bordjes op de dancings ('door

volwassen mensen opgehangen') worden in de meeste commentaren vergeleken met soortgelijke bordjes tijdens de Duitse bezetting (Voor Joden Verboden), in Zuid-Afrika en in de Verenigde Staten. De kwalificaties variëren van 'niet bijzonder tactisch'⁹⁸ tot 'schokkend' en 'onduldbaar'⁹⁹. De woorden 'rassendiscriminatie' en 'apartheid' worden in de commentaren veel gebruikt, maar wel steeds tussen aanhalingstekens. Wat in Twente gebeurde is volgens deze commentaren niet te vergelijken met Zuid-Afrika en het zuiden van de Verenigde Staten. Wat de verschillen en overeenkomsten zijn, wordt echter zelden expliciet gemaakt. Wel constateert een commentator dat de 'Italianen en Spanjaarden in Twente zich zo'n beetje als de negers in de Verenigde Staten voelen'¹⁰⁰. Ook wordt gemeld dat de Italiaanse kranten de beide negatieve kwalificaties zonder aanhalingstekens vermelden. La Stampa noemt Oldenzaal en Little Rock¹⁰¹ in één adem en constateert dat een deel van de bevolking de uitwassen stilzwijgend goedkeurt. Het blad prijst de Nederlandse pers, die 'na een korte aarzeling heel beschaafd de racistische onverzoenlijkheid heeft veroordeeld'¹⁰². Corriere della Sera wijst sarcastisch op mogelijk internationale consequenties: na zulke 'xenofobische uitbarstingen' zal het Nederland niet gemakkelijk vallen zich in de VN als beschermer van de Papoea's op te werpen¹⁰³.

De weekbladen reageren afstandelijker en korter, als ze al aandacht aan de rellen besteden. Het korte redactionele commentaar van De Groene spreekt over 'vreemde gebeurtenissen' en 'kinderziekten van een nieuwe tijd, een voorspel van een komende massale transmigratie van arbeidskrachten'¹⁰⁴. Elsevier noemt de gedwongen terugkeer beschamend en stelt tegelijk dat het niet om een generale uitbarsting van vreemdelingenhaat, maar om een ordinaire nozem-rel gaat¹⁰⁵. De Haagse Post besteedt als enige weekblad een halve pagina aan verslag en analyse van de incidenten. Het blad constateert dat de Nederlandse pers uit vrees voor smetten op het blazoen van verdraagzaamheid, woedende woorden over jeugd en volwassenen in Twente sprak. Slechts één stem verzette zich 'tegen het partijtrekken voor de buitenlanders'. Dat was een ingezonden brief in het Algemeen Handelsblad. Die brief stelde, zo citeert de Haagse Post:

'De vraag waar geoorloofde zelfverdediging van eigen belangen en leefsfeer omslaat in 'discriminatie' is een penibele en verdient de komende tijd ampele overweging. ... In Twente schijnt het gelijk vooralsnog aan de nozem.'¹⁰⁶

De briefschrijver was W.J. Bruyn, de man die in de jaren tachtig bekend zou worden als directeur van het 'wetenschappelijk bureau' van de Centrupartij.

Hervormd Nederland begint medio oktober op de voorpagina de bespreking van een boek over rassendiscriminatie elders in de wereld met de zin: 'Wij kennen in Nederland het rassenvraagstuk eigenlijk alleen maar van horen zeggen, tenzij men de Twentse nozemrelletjes als facet ervan beschouwt ... is van officiële discriminatie geen

sprake'.¹⁰⁷ Vrij Nederland rept in het najaar 1961 met geen woord over de Twentse rellen. Wel staan in het nummer van 9 september een uitgebreid verslag van H. Brandt Corstius, destijds redacteur van *Propria Cures*, over zijn arrestatie bij een actie van de burgerrechtenbeweging CORE in New Orleans en een ingezonden brief over discriminatie van Indische Nederlanders op de arbeidsmarkt. In het redactionele naschrift wordt de briefschrijver terecht gewezen: het woord rassendiscriminatie moet niet te snel worden gebruikt; ook blanke repatrianten ondervinden problemen in hun carrière. Een verband met de gebeurtenissen in Twente heeft de redactie niet gelegd. Het verschil met de reactie in de dagbladen is opmerkelijk. In de weekbladen vindt nauwelijks enige analyse plaats. De gebeurtenissen worden tot nozemrellen of tot onvermijdelijk onderdeel van arbeidsmigratie gereduceerd. Mogelijk werd deze dissonante smet op het nationale zelfbeeld ook snel verdrongen en vergeten. In literatuur na 1962 heb ik, afgezien van een vermelding bij de Britse auteur Bagley¹⁰⁸, geen enkele verwijzing naar deze rellen gevonden.

Een soortgelijke reductie kenmerkt ook de enige *wetenschappelijke analyse* van de Twentse rellen. In een artikel in *Mens en Maatschappij* vergelijkt Simons de inschakeling van de Italiaanse arbeiders in Limburg en in Twente. Zijn analyse besteedt veel aandacht aan het afwijkende gedrag van de arbeidsimmigranten, de noodzaak van begeleiding, mede gezien de 'zekere mate van psychische labiliteit' bij de immigranten, en het onvermogen van immigranten en autochtonen om zelf 'een geëigende toenadering tot stand te brengen'¹⁰⁹. De oorzaak van het conflict in Twente ziet hij vooral in de nozems die net als opgeschoten jongeren elders traditioneel de zeden van de streek beschermen, soms door handtastelijkheden. Zulke vechtpartijen leidden in Twente tot tegenstellingen en spanningen, omdat beide groepen zich in hun eigenwaarde gekwetst voelden. In Simons' analyse wordt aan de economische concurrentie, aan de rol van de volwassen autochtone bevolking en aan het gezichtspunt van de arbeidsimmigranten zelf weinig aandacht besteed. Wel wijst hij op de rol van gezagsdragers (burgemeesters, priesters, politie en bedrijfsleiding) voor de beeldvorming over de immigranten onder de autochtone bevolking. Ook signaleert hij dat de zwakke rechtspositie (geen vaste aanstelling en geen gezinshereniging) de bereidheid bij de immigranten tot aanpassing en integratie vermindert¹¹⁰. Naar aanleiding van de Twentse rellen verschijnen nog enige korte artikelen van academici in vakbladen voor personeelsfunctionarissen en ondernemers. Daarin worden ervaringen met buitenlandse werknemers beschreven en adviezen aan werkgevers verstrekt¹¹¹.

Over een reactie van de kerken op deze rellen is weinig bekend. Het feit dat zowel de autochtone bevolking als de Italianen en Spanjaarden overwegend rooms-katholiek waren, had aanleiding tot optreden van kerkelijke gezagsdragers kunnen vormen. In de pers noch in de